

ασφαλώς και θα καθορίζει τη συμπεριφορά και θα επηρεάζει την κοινωνική νοοτροπία και της εργατικής τάξης;

Φαίνεται πως το χαρακτηριστικό στοιχείο που διέπει τη νεοελληνική κοινωνία είναι η μη άνδρωση μιας *società civile* που θα έκανε την αναπαραγωγή της ιδιωτικό ζήτημα των ιδίων των πολιτών της. Έτσι αυτή η εγγενής αδυναμία της εμποδίζει την κοινωνική και οικονομική συγκρότηση τόσο μιας βιομηχανικής αστικής τάξης και του αντίποδά της, δηλαδή μιας τάξης μισθωτών, όπως επίσης και την εγκαθίδρυση μιας κοινωνικής τάξης πραγμάτων που θα ευνοούσε την αγορά και πώληση της μισθωτής εργασίας. Σαν συνέπεια τούτου καθυστερεί μέχρι το 1922 η κοινωνική και πολιτική άρθρωση μιας τάξης που να ζει αποκλειστικά από την εκμίσθωση της εργατικής της δύναμης.

Αναλύοντας κανείς την προκαπιταλιστική ελληνική κοινωνία διαπιστώνει το χαμηλό καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στην πόλη και το χωριό, φαινόμενο που συνοδεύεται από τη μη αυτονόμηση της πόλης από την κεντρική εξουσία όπως συμβαίνει στη μεσαιωνική Ευρώπη² πράγμα που θα ευνοούσε τη δημιουργία εκείνων ακριβώς των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων των «δευτερευουσών Ελίτ», που θα γίνονταν φορείς του καπιταλιστικού πνεύματος και ο τόπος εκκόλαψης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής³. Πέρα από τις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που επιβράδυναν την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας λείπει στην ορθοδοξία μια ηθική αντιμετώπιση της εργασίας που θα οδηγούσε το άτομο στον ενστερνισμό ενός συστήματος αξιών και ηθικών προστακτικών, κάτι που επετέλεσε ο προτεσταντισμός στις διάφορες εκδοχές του (καλβινισμός, μεθοδισμός κ.ο.κ.)⁴.

Κατά συνέπεια, το άτομο δεν αυτονομείται από την κοινότητα κάνοντας τη θρησκεία ζήτημα της συνείδησής του, επιτρέποντας έτσι, σ' ένα ηθικό επίπεδο, την ιδιωτικοποίηση και εκχώρηση μέρους της υπόστασής του προς εκμίσθωση⁵ στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας. Το άτομο παρέμεινε έτσι δέσμιό της με ανθρωπολογικά στοιχεία διαμορφωμένης κοινότητας. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι αν και το θρησκευτικό δόγμα δεν έχει κυρίαρχη θέση στη δημιουργία εκείνων των κοινωνικών μηχανισμών που θα απεγκλώβιζαν την εργασία για να την υπαγάγουν στη διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης, εν τούτοις, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί ο καταλυτικός του ρόλος πάνω στο συσσωρευμένο κοινωνικό δυναμικό στο προτσές του μεταβολισμού και σχηματοποίησής του.

Αν έλθουμε τώρα στις οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες που θα συντελούσαν στη γένεση μιας τάξης προλεταρίων στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι δεν λαμβάνει χώρα (ακόμη και μετά το 1922 που έχουμε για πρώτη φορά με την άφιξη των προσφύγων άφθονη και φθηνή εργατική δύναμη) μια μεταβολή στο προτσές εργασίας, πέρασμα από χειρωνακτικές σε μηχανοποιημένες μεθόδους με άμεση συνέπεια τη μη πλήρη υποταγή του εργάτη (*Insubordination* σύμφωνα με τον Marx) στις ανάγκες της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν και η αφθονία εργατικής δύναμης στην αγορά εργασίας έθεσε σε λειτουργία το μηχανισμό του «εφεδρικού βιομηχανικού στρατού» αφού η υπερπροσφορά εργασίας οδηγούσε σε συμπίεση των μισθών, εν τούτοις αυτή δεν συνδυάστηκε με την άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου αλλά μόνον με την εντατική εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας σε μια αρχαϊκά ακόμα διαμορφωμένη παραγωγική διαδικασία. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της εξέλιξης είναι το ότι βιομηχανίες με υψηλό βαθμό συγκεντροποίησης εργαζομένων όπως η καπνοβιομηχανία και η κλωστοϋφαντουργία, ήταν η μεν πρώτη κατά 56,52% και η δεύτερη κατά 80,28% μηχανικά εξοπλισμένες⁶. Σ' αυτήν την κατάσταση συνέτεινε επίσης και η φθηνή γυναικεία και παιδική εργασία (62,27% στη βιομηχανία καπνού και 78,07% στην κλωστοϋφαντουργία των απασχολούμενων ήταν

γυναίκες και παιδιά) που ανέβαλλε συνεχώς τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής. Η υπερπροσφορά εργασίας και η υπερεκμετάλλευση της εργατικής δύναμης (στην κλωστούφαντουργία η υπεραξία έφθανε σύμφωνα με υπολογισμούς του Μπάτση το 400%)* και εφ' όσον αυτή δεν συνδυάζεται με μια δυναμική βιομηχανική ανάπτυξη, μπορεί να οδηγήσει σε καθυστέρηση αυτής της εκβιομηχάνισης ή και στον ασυγχρονισμό, πράγμα που έγινε ιδίον της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Ο αριθμός των ειδικευμένων βιομηχανικών εργατών είναι σχετικά περιορισμένος, γεγονός που εμποδίζει την εμφάνιση ενός ισχυρού σοσιαλδημοκρατικού κινήματος, το οποίο θα λειτουργούσε σταθεροποιητικά για το κοινωνικό σύστημα ενσωματώνοντας μέρος του εργατικού κινήματος⁹.

Απεναντίας αυτή η σύνθεση της εργατικής τάξης επιτρέπει την ανάπτυξη ενός σχετικά ισχυρού κομμουνιστικού κόμματος με ανταπόκριση σε εκείνες τις επαγγελματικές κατηγορίες εργατών που απειλούνταν άμεσα από τη μηχανοποίηση ή τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής (εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών, εξαγωγή ανεπεξέργαστων κ.ο.κ.), όπως επίσης και στα πληθειακά μικροαστικά στρώματα που ήταν εκτεθειμένα στις αποδιάρθρωτικές συνέπειες και τις παλινδρομήσεις της παγκόσμιας αγοράς, στην οποία ήταν ενσωματωμένη η ελληνική οικονομία.

Έτσι λοιπόν ο ριζοσπαστισμός των καπνεργατών στο Μεσοπόλεμο (αιματηρές συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής, άγριες απεργίες)¹⁰ είναι περισσότερο η απελπισμένη αντίδραση των σχετικά ανεξάρτητων και διαπνεόμενων από τη νοοτροπία της Moral Economy μαστόρων δηλ. των δίκαιων μισθών, όπως αυτή παρουσιάστηκε στις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη¹¹. Φυσικά δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ενσωμάτωση των καπνεργατών στην υφιστάμενη παραγωγική διαδικασία (οι εργάτες της σιγαροτοβιομηχανίας είναι μια διαφορετική περίπτωση) και στην υφιστάμενη κοινωνική τάξη πραγμάτων στο Μεσοπόλεμο λόγω του ίδιου του προβιομηχανικού χαρακτήρα που κατείχαν στο προτσές εργασίας αν και —ειρήσθω εν παρόδω— είναι σχεδόν το μόνο στρώμα της ελληνικής εργατικής τάξης με αξιόλογες πολιτιστικές και κοινωνικές δραστηριότητες, εδραιώνοντας μάλιστα τη δικιά τους κουλτούρα¹². Εδώ ακριβώς παρουσιάζεται μια κοινωνική διαντίδραση ανάμεσα στα με κοινωνικό αφανισμό απειλούμενα στρώματα της εργατικής τάξης και το ΚΚΕ, το οποίο αντιμετωπίζονταν με τη σειρά του από τις κυρίαρχες τάξεις και το κοινωνικοπολιτικό σύστημα σαν μια «ανωμαλία» που έπρεπε να λείπει. Χαρακτηριστικό αυτής της σχέσης που διέπτε αυτά τα στρώματα με το ΚΚΕ είναι η κοινωνική σύνθεση του δεύτερου. Το 1934 από το 44% των μελών του ΚΚΕ που ήταν εργάτες μόνον 9,1% ήταν βιομηχανικοί εργάτες¹³. Οι υπόλοιποι ήταν κύρια καπνεργάτες, ή ανήκαν σε ομοειδή μ' αυτούς κοινωνικά στρώματα.

Σ' αυτό το σημείο, μια σύγκριση με την κοινωνική βάση του αναρχικού κινήματος στην Ισπανία είναι πολλαπλά χρήσιμη και ενδιαφέρουσα μιας και αποδεικνύει ότι και αυτή συγκροτείται επίσης από κοινωνικά στρώματα πιστά στις παραδοσιακές μορφές κοινωνικής οργάνωσης (Kommunalismus στην Ανδαλουσία) και από εργάτες της κλωστούφαντουργίας με Status βιοτέχνη-μάστορα στην Καταλωνία¹⁴.

Έτσι λοιπόν και ανεξάρτητα από την πολιτική μορφή που παίρνει η διαμαρτυρία στην Ελλάδα ή στην Ισπανία, κοινός παρονομαστής και στις δυο περιπτώσεις είναι η αντίδραση στη μηχανοποίηση και τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής που θα σηματοδοτήσουν και τον κοινωνικό εκπεσμό αυτών των επαγγελματικών στρωμάτων που την απαρτίζουν (καπνεργάτες, υφαντουργοί) ενώ η επερχόμενη κοινωνική εξέλιξη προκαλεί και συγκρούσεις ρόλων, αφού η εξίσωση των φύλων, του μάστορα (ντενκτής) με τον απλό εργάτη (πασταλτζής), μιας και η επαγγελματική δεξιοτεχνία και η επαγγελματική υπόληψη δεν

είναι απολύτως απαραίτητη σε μια βιομηχανοποιημένη παραγωγή, παραμερίζει την ιεραρχικά δομημένη σχέση εργασίας που χαρακτήριζε την καπνοβιομηχανία¹⁵. Η εξαγωγή των καπνών χωρίς να έχουν υποστεί την απαραίτητη επεξεργασία και συσκευασία στην Ελλάδα δεν κάνει μόνον πιο οικονομική και προσοδοφόρα την καπνεμπορία αλλά σημαίνει και αποειδίκευση του καπνεργατικού κλάδου, αφού κύρια οι «ντενκταήδες» που αποτελούν και το πιο μαχητικό τμήμα των καπνεργατών και που παρεμβάλλονται στην τελική διαλογή του καπνού βρίσκονται ξαφνικά χωρίς δουλειά¹⁶.

Αυτά τα στοιχεία προσδίδουν στην κοινωνική διαμαρτυρία το χαρακτήρα ρήξης καθώς μαζί με τον επαγγελματικό υποβιβασμό απειλείται από την ανεργία με κοινωνικό αφανισμό η συνολική ύπαρξη της καπνεργατικής τάξης. Ένας άλλος παράγοντας που κάνει αυτήν τη διαμαρτυρία ακόμη πιο οξυμένη είναι η ηθική διάσταση αυτής της αντιπαράθεσης. Έτσι οποιαδήποτε αλλαγή της παραγωγικής διαδικασίας γινόταν αντιληπτή από τους καπνεργάτες σαν παραβίαση δοκιμασμένων αξιών και παραδόσεων (εργασιακή αυτονομία, αυτοσεβασμός κλπ.) που έθεταν σε κίνηση ψυχολογικούς μηχανισμούς αυτοάμυνας, αφού στην αντίληψη των καπνεργατών αυτές οι «έξωθεν» παρεμβάσεις εθεωρούντο καταπάτηση εθνικών δικαιωμάτων που έπρεπε γι' αυτό να υπερασπιστούν¹⁷. Αντίστοιχα φαινόμενα συνδικαλιστικής-πολιτικής οργάνωσης και ριζοσπαστικοποίησης¹⁸ που στοιχειοθετούνταν μεν στα πλαίσια αυτής της κοινωνικής αντιπαράθεσης αλλά που υποκινούνταν και από μια ηθική στάση με την οποία κοινωνικά ομοειδείς προς τους καπνεργάτες επαγγελματικές ομάδες της ελληνικής εργατικής τάξης αντιμετώπιζαν την κοινωνική πραγματικότητα παρατηρούμε και στους τυπογράφους, τους τσαγκαράδες, τους αρτεργάτες, τους κουρείς κλπ. δηλαδή στρώματα που διακατέχονταν από έντονη επαγγελματική υπόληψη και επαγγελματικό αυτοσεβασμό.

Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια για τη διαφορετική πολιτική συμπεριφορά στρώματων της εργατικής τάξης στην Ελλάδα είναι η περίπτωση των σιδηροδρομικών, ενός στρώματος με σχετικά καλές αποδοχές και με μια κάποια ειδίκευση, το συνδικάτο των οποίων ελεγχόταν από τους σοσιαλδημοκράτες-σοσιαλιστές¹⁹ και οι οποίοι αποδέχονταν κατά κάποιο τρόπο τη συστημική λογική αφού σε σχέση μ' αυτήν διατύπωναν τα αιτήματά τους για καλιότερευση της θέσης των κλπ. Η άλλη άποψη πως οι σιδηροδρομικοί αποτελούσαν την εργατική αριστοκρατία της ελληνικής εργατικής τάξης και γι' αυτό συμπεριφερόταν έτσι, άποψη που εκφραζόταν από το ΚΚΕ²⁰, παραγνωρίζει τις αλλαγές που μπορεί να επέλθουν στην κοινωνική σύνθεση της εργατικής τάξης εξαιτίας λειτουργικών μεταβολών στην εργασιακή διαδικασία, κάτι που φυσικά θα επηρεάσει την κοινωνική ψυχосύνθεση της εργατικής τάξης, μιας και με την εσωτερική διαφοροποίηση της εργατικής τάξης έχουν αλλάξει αντικειμενικά οι όροι ύπαρξης και διαβίωσής της, ενώ έχουν απομακρυνθεί «επαναστατικές» λύσεις του κοινωνικού προβλήματος.

Η «ανορθόδοξη» ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα, η οποία δεν ακολουθεί τη συνήθη εξέλιξη Πρωτοβιομηχανία-Μανουφακτούρα-Φάμπρικα επηρεάζει τη συμπεριφορά της ελληνικής εργατικής τάξης γεγονός που αντικατοπτρίζονταν στην αποσπασματική και στην όχι στη βάση της διαχρονίας παραστάσεων δομημένη συνείδηση του Έλληνα εργάτη (αναχρονιστικά στοιχεία στη συμπεριφορά του, πατριαρχικές σχέσεις με τον εργοδότη, μορφή της διαμαρτυρίας κλπ.). Από την άλλη μεριά η μετανάστευση εξασθένησε σοβαρά τη συλλογική μνήμη του ελληνικού προλεταριάτου, αφαιρώντας του τη βιολογική βάση αναπαραγωγής²¹. Το 1911 ο αριθμός των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική που εκ των πραγμάτων ήταν προλεταροποιημένος πληθυσμός έφθανε τις 400.000 ενώ η εργατική τάξη στην Ελλάδα αριθμούσε μόνον 145.633 πρόσωπα²².

Σ' αυτές τις συνθήκες που ορίζονταν από τη μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, τη διάταξη των κοινωνικών δυνάμεων στον κοινωνικό χώρο και απ' αυτήν την εμβέλεια της ελληνικής εργατικής τάξης μέσα σ' αυτόν, ο ρόλος της διανοήσης αποκτάει μια ιδιαίτερη βαρύτητα τόσο στη σχηματοποίηση μιας σοσιαλιστικής συνείδησης στον εργάτη αφού το αναχρονιστικό και συνάμα ανταγωνιστικό προτσές παραγωγής καθώς και η κοινωνική του θέση αφήνουν σ' αυτόν ελάχιστα περιθώρια για τη σύλληψη και τη διατύπωση εναλλακτικών κοινωνικών παραστάσεων, όσο και στη συγκρότηση του Ιστορικού Μπλοκ των εξουσιαζομένων τάξεων της ελληνικής κοινωνίας. Αποτέλεσμα αυτής της σύγκλισης διανοουμένων και εργατών ήταν το ΣΕΚΕ και μετά τη μπολσεβικοποίηση του το ΚΚΕ.

Βέβαια η ελληνική ιντελιγκέντσια για λόγους που έχουν να κάνουν με τις ιδιαιτερότητες του σχηματισμού μιας εθνικής συνείδησης στην Ελλάδα²³ και μ' αυτήν τη σύσταση του νεοελληνικού εθνικού κράτους, δεν μπόρεσε να απεγκλωβιστεί από τις εθνικιστικές της καταβολές, παρά μόνον μετά το 1922 όταν η Μεγάλη Ιδέα με τις τραυματικές εμπειρίες και τα ιδεολογικά κενά που άφησε, την ανάγκασε να στραφεί σε νέα ιδεολογήματα αμφισβητήσιμης κοινωνικής εμβέλειας (βιταλισμός, νιχιλισμός κλπ.) —θα αναφέρουμε ενδεικτικά τον Δραγούμη, τον Παλαμά, τον Καζαντζάκη, τον Σικελιανό— μέχρι που η πολιτική άρθρωση της εργατικής τάξης την έβαλε μπροστά στο δίλημμα «με ποιους θα πάει και ποιους θα αφήσει».

Σ' αυτήν τη σταδιακή μεταλλαγή του ΣΕΚΕ που από σοσιαλδημοκρατική οργάνωση μετασχηματίζεται σε κόμμα «νέου τύπου» στο ΚΚΕ σύμφωνα με τους όρους της Κομμουνιστικής Διεθνούς²⁴, το κόμμα που στην αρχική του φάση ταυτιζόταν με την τάξη αφού συμμετείχε άμεσα στους οικονομικούς και βιοποριστικούς αγώνες της —οργανική σύνδεση του κόμματος με τα συνδικάτα— αυτονομείται από αυτήν αναγορεύοντας εαυτόν σε επαναστατικό υποτάξη-κόμμα, υποκαθιστώντας πια την τάξη αναγορεύοντας εαυτόν σε επαναστατικό υποκαίμενο²⁵, από το οποίο θα απέρρεε στο εφεξής οποιαδήποτε επαναστατική πρωτοβουλία. Μετά την μπολσεβικοποίησή του και την υιοθέτηση της λενινιστικής άποψης για το κόμμα-πρωτοπορία το ΚΚΕ μη εκτεθειμένο πια στις αντιφάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία ζούσε και εκινείτο η τάξη, αυξάνει πράγματι την ικανότητά του για θεωρητική αφαίρεση και καθολική σύλληψη της ελληνικής κοινωνίας, πληρώνοντας βέβαια σαν τίμημα τη δημοκρατική του προϊστορία την οποία αρνούμενο περιφρονεί σαν αποπαίδι του. Παρ' όλα αυτά όμως και ανεξάρτητα απ' τον πολιτικό μεσσιανισμό που εντάθηκε μετά το 1931 ή 1934 και που χαρακτήριζε το ΚΚΕ, θα ήταν πολύ δύσκολο για το ΚΚΕ να αναπτύξει ηγεμονική πολιτική βιώνοντας την κοινωνική αντίφαση σαν μέρος της και να ανακόψει τη συνδυετική σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και το εποικοδόμημα, κερδίζοντας για τον εαυτό του και για την εργατική τάξη, που ένα σοβαρό μέρος της πολιτικά εξέφραζε, το κυριαρχικό δικαίωμα να συνάπτει συμμαχίες με άλλα κοινωνικά στρώματα και πολιτικές δυνάμεις (Παλλαϊκό Μέτωπο, ΕΑΜ κ.ο.κ.).

Η προσαρμογή και ο «εγκλιματισμός» των ιδεών του σοσιαλισμού και του ίδιου του ΚΚΕ στην ελληνική πραγματικότητα που γίνεται κύρια μετά το 1934 με την πρόκριση της θέσης για τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, διαγράφει και τις πραγματικές δυνατότητες μιας εμπειρικά ορισμένης ελληνικής εργατικής τάξης.

Απόρροια της νέας τακτικής του ΚΚΕ που υπαγορευόταν και από τους νέους προσανατολισμούς της Διεθνούς μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους εθνικοσοσιαλιστές στη Γερμανία, ήταν η προσπάθεια για τη συγκρότηση ενός αντιφασιστικού μετώπου για

να περάσει, στην περίοδο της Αντίστασης κύρια με την παρέμβαση των διανοουμένων και πιο συγκεκριμένα των δασκάλων σε μια συμμαχία κοινωνικών δυνάμεων. Η δυναμική αυτού του εγχειρήματος ανέτρεψε δεδομένα και προβλέψεις δημιουργώντας μια νέα κατάσταση και για το ΚΚΕ. Η κοινωνική πραγματικότητα διέφυγε του στενού κομματικού ελέγχου συμπαρασύροντας στην τροχιά της το ίδιο το κόμμα, προκαλώντας του επιπρόσθετα προβλήματα ταυτότητας γιατί όντας κομμουνιστικό κόμμα βρέθηκε επικεφαλής ενός μπλοκ κοινωνικών στρωμάτων (αγρότες, πληβειακές μάζες) με διαφορετική ταξική υπόσταση και διαφορετική κοινωνική ιδιοσυγκρασία, ενώ η εργατική τάξη με παρουσία στα αστικά κέντρα παρέμενε πάντα μια μειοψηφία έστω και αν αυτή την περίοδο ασκούσε ένα επιτελικό ρόλο στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Παρ' όλο που το ΚΚΕ είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων μέσα στο ΕΑΜ για λόγους που έχουν να κάνουν με τις συνθήκες συγκρότησης του ίδιου του ΕΑΜ αλλά και με την κοινωνική του βάση, δεν μπόρεσε ποτέ να το ελέγξει καθ' ολοκληρίαν ενώ όταν το επιχείρησε, αυτό (το ΕΑΜ) απώλεσε την υποστήριξη των μικροαστικών στρωμάτων²⁶, κάτι που ανέτρεψε και την αντιστοιχία του υποκειμενικού παράγοντα με τις αντικειμενικές συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας προκαλώντας τις γνωστές επιπλοκές που οδήγησαν τελικά στον εμφύλιο πόλεμο. Γιατί η ίδρυση του ΕΑΜ δεν ήταν μόνον το αποτέλεσμα πολιτικών ενεργειών και αποφάσεων αλλά και το αποτέλεσμα ψυχολογικών κοινωνικών και ανθρωπογεωγραφικών παραγόντων²⁷ που αναδύθηκαν από την κατάρρευση της υφιστάμενης κοινωνικής οργάνωσης και την κοινωνική ανομία που αυτή δημιουργήθηκε από την κατοχή της χώρας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. K. Tenfelde, *Sozialgeschichte der Bergarbeiter an der Ruhr im 19. Jahrhundert*, Bonn 1977, σ. 331 και 338 κ.ε.
2. Βλ. K. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, 3 εκδ. Αθήνα 1988, σ. 132 κ.ε. Επίσης πρβλ. H. Lefebvre, *Die Revolution der Städte*, Munchen 1972, σ. 15 κ.ε.
3. Κεντρική θέση του M. Weber, που ανάγει την εμφάνιση καπιταλιστικών μορφών παραγωγής στην ιδεολογική συγγένεια (Affinität, Affinity) του προτεσταντισμού και της κοινωνικής του βάσης (μεσοία στρώματα) με το σύγχρονο καπιταλισμό. Εδώ πρβλ. S.N. Eisenstadt, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Opladen 1971, σ. 25.
4. Βλ. D. Savramis, *Max Webers Beitrag zum besseren Verständnis der ostkirchlichen «ausserweltlichen» Askese*, στο π. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, SH. 7, 1963, σ. 339 και σ. 342.
5. Βλ. L. Colletti, *Hegel und der Marxismus*, Frankfurt-Berlin-Wien 1976, σ. 251.
6. M. Ρηγινός, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936, Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Αθήνα 1987, σ. 137.
7. Ρηγινός, ό.π.
8. Δ. Μπάτσος, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*, 3, εκδ., Αθήνα 1977, σ. 466.
9. D. Geary, *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 82 κ.ε.
10. Μια γέυση αυτών των αντιπαραθέσεων δίνει ο Α. Στίνας, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1985, σ. 131.
11. Πρβλ. C.P. Thompson, *Die «sittliche Ökonomie» der englischen Unterschichten im 18. Jahrhundert*, στο E.P. Thompson, D. Puls, *Wahrnehmungsformen und Protestverhalten. Studien zur Lage der Unterschichten im 18. und 19. Jahrhundert*, Frankfurt 1979, σ. 16 κ.ε.
12. Βλ. N. Κολιού, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και η εφημερίδα «Εργάτης» του Βόλου*, Αθήνα 1988, σ. 130-132. Επίσης Σ. Ιωαννίδης, *Ξάνθη 1870-1940, Εικόνες και μαρτυρίες από την ιστορία της*, Ξάνθη 1982.

13. Δέκα χρόνια αγώνες [1935-1945]. Το ΚΚΕ στις αποφάσεις των συνεδρίων, των συνδιασκέψεων και των ολομελειών της Κεντρικής Επιτροπής, Αθήνα 1977, σ. 32.
14. Πρβλ. Α. Alexiou, *Zur Frage der Entstehung und Formierung der griechischen Arbeiterbewegung. Eine sozialhistorische Untersuchung*, Frankfurt-New York (εκδ. Peter Lang), 1994, σ. 177-182.
15. Ε. Αβδελά, Ο σοσιαλισμός των «άλλων». «Ταξικοί αγώνες», εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη, στο π. Τα Ιστορικά, τ. 18, 199, σ. 185.
16. Α. Λιάκος, Οι κυπνεργάτες στο Μεσοπόλεμο. «Μια επικίνδυνη τάξη», π. Εντευκτήριο, 6, 1992, σ. 63.
17. Βασική θέση του Β. Moore, *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*, New York 1976, παντού, για να εξηγήσει τα κοινωνικά αίτια παίρνοντας υπ' όψη και ψυχολογικά κίνητρα που οδηγούν στην εξέγερση ή στην υποταγή. Βλ. επίσης Thompson, ό.π., σ. 15.
18. Βλ. για τις κινητοποιήσεις αυτών των επαγγελματικών ομάδων στο π. Σπάρτακος, τ. 12, 1931, σ. 19 και σ. 21 και τ. 19, 1932, σ. 15-17 (Αθήνα 1986).
19. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα (1918-1923)*, Αθήνα 1976, σ. 61 κ.ε.
20. Βλ. την αντιπαράθεση της ομάδας του π. Σπάρτακος (Αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ) με το ΚΚΕ και με τον τίτλο: *Σιδηροδρομική πραγματικότητα, κόμμα και αντιπολίτευση*, τ. 3, 1930, σ. 8-10 (Αθήνα 1986).
21. Προλ. Γ. Κουκουλές, Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας, Αθήνα 1983, σ. 35. Πιο γενικά: D. Bertaux, I. Bertaux-Wiane, *Autobiographische Erinnerungen und kollektives Gedächtnis*, στο L. Niethammer (εκδ.), *Lebenserfahrungen und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der «Oral History»*, Frankfurt 1980, σ. 113 και σ. 116.
22. G. Charitakis, *Die heutige griechische Industrie*, στο E. Zielbach (εκδ.), *Hellas-Jahrbuch*, 1, 1929, Hamburg 1929, σ. 18.
23. Την καλύτερη προσέγγιση πάνω στη συμβολή της ιντελλιγέντσιας στην εθνογένεση των μικρών λαών της Ευρώπης, σχετικοποιώντας το ρόλο της αστικής τάξης, κάνει ο Τσέχος ιστορικός M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prag 1968, παντού.
24. Πρβλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα. Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ*, τόμ. 2, 2. μέρος, Αθήνα 1992, σ. 19-134.
25. Πρβλ. R. Rossanda, *Über die Dialektik von Kontinuität und Bruch. Zur Kritik revolutionärer Erfahrungen, Italien, Sowjetunion, Polen, China, Chile*, Frankfurt 1975, σ. 118 και σ. 121 κ.ε.
26. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, *Ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1981, σ. 91.
27. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Αθήνα 1993, παντού.